

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

*Preoțimea românească din Transilvania în prima jumătate a
secolului al XVIII-lea (1700-1750). Starea materială și culturală.*

(rezumatul lucrării de doctorat)

Coordonator:

Prof. univ. dr. Nicolae Edroiu

Membru corespondent al Academiei Române

Doctorand
Cristian Baciu

Cluj-Napoca

2009

Cuprinsul rezumatului

Cuvinte cheie	3
Prefață	4
Capitolul I. Situația preoțimii din Transilvania până în secolul al XVIII-lea.....	5
Capitolul II. Organizarea bisericii românești din Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ierarhi uniți.	6
Capitolul III. Situația material-socială a preoțimii române din Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	9
Capitolul IV. Situația culturală a preoțimii	13
Capitolul V. Preoți și credincioși transilvăneni în conșcripțiile secolului al XVIII-lea.	15
Capitolul VI. Biserica românească din Transilvania la mijlocul secolului al XVIII-lea	15
Bibliografie selectivă	17

Cuvinte cheie

Preot, cler, hirotonire, protopop, vicar, episcop, mitropolit, parohie, mânăstire, confesional, ortodox, neunit, greco-catolic, unit, iezuit, superintendent calvin, comportament moral, sărindar, antimis, religii recepte, unirea religioasă, diploma leopoldină, Curtea imperială, Guvernul Transilvaniei, Cancelaria aulică transilvană, Dieta Ardeleană, Consiliul Aulic de război, Maria Tereza, luminism, reformă, Karovitz, privilegii ilire, Supplex Libellus Valachorum, comitate, scaune, districte, conscripții, urbarii, inventare, statistici, memorii, protestatari împotriva unirii, statut social, iobag, libertini, nobili, averea parohială, dajdie, dijmă, venituri stolare, scutiri, pregătirea culturală, tipografie, dascăli, copişti, zugravi, dieci, vizitație canonică, Evanghelie, Chiriacodromion, Strașnic, Triod, Penticostar.

Prefață

Secolul al XVIII-lea este secolul filosofilor care vor să înțeleagă lumea, să răspândească lumina adevărului și să construiască, astfel, o lume mai bună. Dacă secolul precedent s-a încheiat cu o „*criză a creștinătății moderne*” declanșată în anii 1680-1690 de câțiva intelectuali, secolul Luminilor este o perioadă de răspândire a noilor cunoștințe. Răspândirea acestor idei are loc pe fondul unor importante transformări economice și sociale. Secolul este marcat de dezvoltarea rapidă a agriculturii și comerțului, un avânt demografic de mare amploare și o îmbunătățire sensibilă a condițiilor de viață.

Fiind preocupat de trecutul istoriei noastre bisericești, implicit al preoților români transilvăneni, scopul propus pentru lucrarea de față este încercarea de a răspunde la întrebările: câte din speranțele de la începutul secolului au devenit realitate la jumătatea secolului al XVIII-lea; care era statutul preotului în societate; dacă s-a schimbat ceva în traiul preoților, dacă a fost îndestulat încât să le permită să se ocupe doar de cele spirituale; care era opțiunea religioasă stabilită prin hirotonire respectiv de cine erau hirotoniți preoții; cum putem înfățișa portretul intelectual al clerului; ce fel de cărți apăreau și ce cărți se citeau; care era situația școlii românești; care era rolul preoților în schimbarea comportamentului enoriașilor?

Baza documentară pentru acest demers o constituie materialele de arhivă de la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca, Colecția de Carte Veche a Arhiepiscopiei Ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului și de la Protopopiatul Ortodox Bistrița, iar ca surse editate colecțiile de documente, urbarii, conscripții și statistici.

Orizontul cultural poate fi evaluat și prin deținerea de cărți de către preoți. Cărțile de învățătură pentru preoți fac dovada elocventă a ceea ce înseamnă nivelul cultural al acestei elite rurale. Cărțile preoțești parcurg în general o traiectorie dinspre o generație spre alta de preoți, de obicei în cadrul aceleiași familii, configurând o genealogie intelectuală. Această succesiune confirmă atât consolidarea socială, cât și pe cea culturală a elitei preoțești.

La nivel de parohie, dovezile mărturisesc că pregătirea multor candidați primiți pentru preoție abia dacă a fost realizată pentru a le da acestora posibilitatea să-și

îndeplinească datoriile lor pastorale esențiale. Mulți au fost școliți acasă de tatăl lor care era preot. Totuși alții, care proveneau din categoria iobagilor, au primit prima lecție de scris și citit de la preotul satului sau de la dascăl, care putea fi cantorul sau custodele bisericii din sat sau dascălul satului. Acolo unde existau astfel de instruiri formale, casa preotului sau a dascălului, ori naosul bisericii servea drept sală de clasă.

Capitolul I. Situația preoțimii din Transilvania până în secolul al XVIII-lea

I. 1. Viața religioasă (parohii, mănăstiri).

I. 2. Domnia principilor reformați

I. 3. Preoți români în documentele vremii

I. 4. Raportul sinteză asupra situației politice și confesionale a Transilvaniei

A existat o preocupare a ierarhiei bisericii românești pentru ridicarea stării materiale generale a clerului. Încă din secolul al XVI-lea, vlădicii au dobândit o sumă de venit importantă, fiind beneficiari ai plății florinului din partea preoților din subordine. Vechile dări ale preoților față de stat se mențin și sunt în creștere în secolul al XVII-lea, aceștia fiind supuși la achitarea unor sume globale și la plata unor produse în natură.

Privilegiile acordate de către principi preoților români aveau ca scop atragerea lor la calvinism. Însă efortul puterii centrale și al superintendentilor calvini nu era pe placul nobilimii coreligionare ostile unei preoțimi libere, cu drept de strămutare, și beneficiară a unor scutiri fiscale, precum plata dijmei, întreținând în sânul preoțimii o stare de nemulțumire și luptă pentru respectarea și aplicarea privilegiilor princiare. Presiunea bisericii calvine s-a materializat în promovarea limbii române la slujbele bisericesti și prin progresele tipăriturilor românești.

Ortodocșii fiind izolați de elitele conducătoare și de celelalte biserici ale Transilvaniei, ei primeau în mod constant ajutor de dincolo de granițele Principatului pentru că făceau parte dintr-o comunitate ortodoxă mai mare. Domnii și boierii care aveau proprietăți în Transilvania au păstrat preoții și au construit biserici sau făceau donații substanțiale de bani bisericilor deja existente. Ajutorul pentru ortodoxia românească venea și din alte teritorii ortodoxe. Rusia s-a bucurat de un prestigiu spiritual și moral printre transilvănenii ortodocși. Relații directe au existat și cu bisericile ortodoxe de la sud de Dunăre, inclusiv Muntele Athos, precum și relații româno-sârbe.

Documentele din arhivele clujene ne relevă unele realități istorice interesante ale epocii. Protocolul de judecată al Comitatului Solnocul Interior din perioada 1640-1684 contribuie la reconstituirea situației preoțimii ortodoxe române.

Preoțimea românească din comitat este prezentă în protocolul scaunului comitatului Solnocul Interior în special prin publicarea diplomelor de înnobilitare obținute de la principii Ardealului sau prin legături de rudenie cu cei implicați în procese etc. De menționat că religia ortodoxă este confundată cu însăși etnia, astfel că sintagma care definește ortodoxia este înlocuită cu calificativul *românesc/românească* și astfel apare în document despre un preot sau altul că este al bisericii de confesiune românească (*Ecclesie Valachicae Confessionem*) și nu al *bisericii ortodoxe*. Termenul este specific epocii și întreg Evului Mediu. Se spunea despre un român că ține de *legea românească* și nu de *religia ortodoxă*, atât de mult se confunda confesiunea cu etnia.

Prezența preoților români în documentele vremii apare și sub un alt aspect, cel referitor la publicarea în fața Scaunului de judecată și în adunarea/congregația Comitatului Solnocul Interior a diplomelor de înnobilitare și/sau de protecție și de scutire de impozit pe casă, obținute de la principii Transilvaniei, desigur, pentru meritele lor în războaiele purtate în epocă, sau în luptele interne pentru domnie.

Capitolul II. Organizarea bisericii românești din Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ierarhi uniți.

II.1. Atanasie Anghel

II.2. Ioan Giurgiu Patachi

II.3. Ioan Inochentie Micu Klein

Teritoriile românești - Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul și, între 1718-1739, Oltenia - intrate în componența Imperiului habsburgic, în noua conjunctură geo-politică și militară, au fost studiate, cu atenție, de experții Curții de la Viena. Un interes sporit a fost acordat în primul rând Transilvaniei, deoarece ea reprezenta axa principală de legătură cu celelalte provincii românești intrate sub dominație austriacă și, în același timp, o posibilă bază de extindere a puterii habsburgice spre Moldova și Țara Românească.

Rezistența ortodoxă față de unire în Brașov și Țara Bârsei s-a conturat la îndemnul și sub directa îndrumare a factorilor de decizie din Țara Românească și s-a bucurat de atitudinea favorabilă a autorităților transilvane. Autorii acestei tentative au fost membrii elitei locale, reprezentanți ai bisericii și comunității românești din Șcheii Brașovului, la care s-au asociat câțiva membrii ai Companiei grecești din Brașov și ai clerului din Țara Bârsei, toți legați de Țara Bârsei prin importante interese economice. Reprezentanții comunităților românești din aceste ținuturi prin protestul din 27 iunie 1701 se opun jurisdicției episcopului unit. Dintre inițiatorii protestului, preoții menționați sunt

protopopul Vasile Grid, împreună cu preoții Cârstea și Florea, apoi preoții Petru și Aldulea din Zărnești, Ion din Tohan și Stoica din Râșnov.

Copleșit de proteste, Atanasie a fost silit să îngăduie românilor brașoveni, făgărășeni și hunedoreni să rămână în vechea lor credință, cu condiția încetării acțiunilor unirii și a achitării dării vlădicești.

Pentru a-și proteja situația, în 1728 credincioșii din Țara Bârsei s-au pus sub oblăduirea duhovnicească a Episcopiei de Râmnic, iar în 1739 sub a Mitropoliei de Karloviț.

Delimitarea de uniți presupunea nu doar acțiuni de protest ci, în mod necesar, refacerea structurii instituționale a Bisericii Ortodoxe. O tentativă de restaurare a Mitropoliei a avut loc în timpul răscoalei antiotomane (1703-1711), condusă de Francisc al II-lea Rakoczi. În 1707, când răsculații au ocupat Alba Iulia a fost așezat în scaunul mitropolitan Iov Țirca. Păstorirea lui a durat puțin, fiind nevoit să se retragă odată cu trupele lui Rakoczi spre Maramureș, unde și-a exercitat scurtă vreme rolul de ierarh.

O încercare de renunțare la unirea religioasă a făcut-o chiar Atanasie, protopopul Vasile „notarășul” soborului mare și fratele său, protopopul Petru din Daia, încercând să-l convingă să refacă unitatea bisericească. În iulie 1711 a avut loc se pare un sobor care a denunțat unirea, abia la 18 noiembrie 1711 iezuitul Gabriel Hevenessi reușind să impună lui Atanasie și protopopilor să revină asupra hotărârii și să facă o nouă mărturisire de credință în favoarea unirii.

Istoricul Pavel Cherescu fundamentează această concluzie în baza însemnării de pe antimisul descoperit în Muzeul Arhiepiscopiei Sibiului. Acest antimis provine din parohia Viscri, jud. Brașov și conține însemnarea: *„Jertvelnicul dumnezeesc pe carele să obrșesc dumnezeieștile slujbe. Blagoslovitu-s-au și s-au sfințit de Prea Sfințitul Mitropolit Bălgradului și s-au dat în zilele mării sale craiului nostru Karoli.”*

Așadar Atanasie se intitulează din nou „mitropolit al Mitropoliei Bălgradului”, deși din 1701 vechea Mitropolie din Alba Iulia și-a încetat existența.

Episcopul Atanasie Anghel s-a adresat de două ori oficialităților bisericii calvine în 1711. Scrisorile lui, care vor fi publicate de Ana Dumitran, ating probleme actuale foarte des discutate, plata taxelor bisericești și construirea bisericilor. românii au refuzat plata dijmei. A doua scrisoare atrage atenția primarului din Orosfaia să nu împiedice construirea bisericii românești din localitate.

Eparhia avea 52 de protopopiate, numărul preoților nu se știe exact, cunoscut fiind că unele sate aveau 2 - 3 - 4 și mai mulți preoți. Activitatea episcopală a lui Atanasie se

desfășura sub tutoratul teologului iezuit, fără de care nu putea lua nici o măsură, nu putea vizita bisericile, nu putea ține sinoade, hirotoni preoți, numi protopopi și pedepsi nici clerici nici mireni și nu putea despărți căsătoriile. Candidații la preoție trebuiau să dea examen în fața unei comisii compusă din preoți mai bătrâni și din teologul iezuit și trebuiau să fi împlinit vârsta de 25 de ani.

În opinia istoricului Zenovie Pâclișanu întâiul vlădică unit devenise „o simplă păpușă decorativă” și „o figură pur reprezentativă și decorativă, lipsit de orice putere reală și de orice inițiativă”.

Soborul mare sau sinodul general era cel mai important for administrativ și judecătoresc al eparhiei, fiind alcătuit din toți protopopii și doi preoți bătrâni din fiecare protopopiat.

Atanasie Anghel face parte din rândul cărturarilor, care au funcționat în Bălgradul medieval, preocupați de tipărirea și păstrarea cărților românești. Pe lângă faptul că, în timpul vlădiciei lui apar două tipărituri importante în tipografia românească - *Chiriacodromion* și *Bucoavna*, ambele în anul 1699 - (Atanasie Anghel fiind profund implicat în tipărirea lor), el se îngrijește și de răspândirea tipăriturilor apărute sub patronajul său, fiind în posesia câtorva convingătoare mărturii. „... o au dat-o Vlădica Atanasie de pomană la Sfânta biserică a Geomalului...”. Însemnarea poate fi completată cu cea mai veche atestare a unui *Chiriacodromion* într-o colecție de carte. În anul 1700 Atanasie Anghel a dat „în sama Mitropolii” mai multe cărți, între ele fiind o „Păucenie de aceste de ale noastre”. Păucenia trebuie identificată cu *Chiriacodromionul*.

În dorința de a ilustra cele mai sus afirmate în privința răspândirii *Chiriacodromionului* prin osârdia mitropolitului Atanasie, reținem încă 3 mărturii aparținătoare, însă, altor zone geografice. Vlădica Atanasie donează un exemplar „... fratelui meu Pop Gheorghe den Oradea, 1702”. Alte donații sunt menționate pe exemplarul de la Vinț din 1 martie 1700, ajuns în Mînereu (jud. Hunedoara) și pe acela de la biserica din Curechiu (jud. Hunedoara).

Asigurarea privilegiilor și scutiilor obținute încă de pe timpul principilor calvini ai secolului al XVII-lea, confirmate și extinse de împăratul Leopold I a constituit o preocupare importantă a episcopului Ioan Pataki. În primul rând Pataki a arătat că scutiile de la diferitele contribuții și taxe pe care le-a dat preoțimii unite Leopold I nu sunt respectate. La astfel de taxe și contribuții sunt supuși nu numai preoții „supra numerari” ci și preoții necesari conducerii parohiilor. Solicită ca indiferent de situația lor să fie tratați în conformitate cu privilegiile diplomelor împărătești.

La nivelul Comitatelor s-au luat de asemenea hotărâri privind statutul preoțimii. Comitatul Clujului de exemplu hotărăște în adunarea din 1710 ca în fiecare an să fie scutit numai un preot de orice fel de contribuție, ceilalți fiind nevoiți să plătească după averile private, iar după cele bisericesti nu. Comitatul Albei de Jos în 1712 îi scutește atât pe preoții români cât și pe cei maghiari și sași de contribuții după averea bisericească, nu însă și după cea personală.

În plan cultural prioritatea episcopului Ioan Giurgiu Patachi a fost ridicarea conaționalilor săi prin educație, însă deși n-a reușit să înființeze școli, l-a preocupat ideea înființării unui seminar pentru viitorii preoți. Orizontul său cultural este sugerat de cele peste 180 de titluri de carte, străină și românească, manuscrisă și tipărită, parte organică a vechii biblioteci a Blajului, ale cărei baze s-au pus în deceniile 5-6 ale secolului al XVIII-lea.

Inochentie Micu Klein este martorul apariției figurii moderne a intelectualului. El își construiește celebritatea mai puțin pe erudiția savantă este la curent cu progresele timpului său. Conștient de influența sa socială, se angajează în apărarea unor cauze nobile, își susține cu hotărâre ideile pentru a influența societatea, regulile sale și mentalitatea. Se face vestitorul toleranței, condamnă abuzurile politice și denunță in justiția socială. Asemenea intelectualilor secolului al XVIII-lea duce o luptă de idei, are ambiția de a elibera credincioșii de nedreptăți și nu ezită să se pronunțe asupra celor mai dezirabile reforme constituționale sau sociale.

Obiectivul fundamental al episcopatului unit era formarea unui cler mai bine pregătit, capabil să-și îndeplinească îndatoririle pastorale și să susțină acțiunea de promovare a unirii religioase. Ierarhii uniți au depus eforturi pentru a transforma preoțimea într-o stare privilegiată, scopul cel mai înalt al unui episcop fiind să aibă mulți preoți educați.

Capitolul III. Situația material-socială a preoțimii române din Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea

III.1. Obligații, venituri și îndatoriri

III.2 Statutul social al preoților: iobagi, libertini, nobili

III.2. Starea materială a preoțimii unite

III.3. Starea materială a preoțimii neunite

Preotul avea obligația să-și achite onorariul stabilit față de domnul de pământ. Acest onorariu era diferit, după împrejurări și după stăpân. La contribuția statului fiecare

preot român figurează cu o sumă deosebit de mare. De exemplu, Dietele ardeleni în 1689 au pus contribuție pe preoții români nu mai puțin de 13.250 fl., la care se adaugă cantități însemnate de cereale și diferite produse alimentare.

În afară de obligațiile față de domnul de pământ și față de stat, preoții aveau îndatoriri și față de superiorii lor ierarhici.

Scutirile clerului greco-catolic de sarcinile publice și asigurarea unui statut social-juridic privilegiat, similar celui de care beneficia clerul catolic, a stat de la început în atenția politicii eclesiastice promovate de Leopold I, constituind argumentul hotărâtor al ofertei adresate sacerdoților ortodocși din teritoriile integrate Imperiului după anul 1683.

Majoritatea preoților sunt **iobagi** (lb. latină - *coloni, jobbagiones*; lb. maghiară *jobbágyok*), adică oameni dependenți, legați de glie, aparținători unor mari proprietari de pământ, cărora, în schimbul lotului de pământ sunt datori să le lucreze moșia, 4 zile lumină pe săptămână cu brațele - 208 zile pe an sau trei și mai puține, după câte case sau pluguri pot purta cu animalele lor.

O parte din preoții români sunt **libertini** (*inquilini, sellerek*), adică preoți fără stăpân feudal, liberi, cu moșie proprie, cu obligații normale față de stat și autorități. O parte dintre aceștia au fost inițial iobagi, fiind eliberați de domeniile lor de pământ.

A treia categorie de preoți români transilvani sunt **nobilii**. Aceștia se află pe cea mai înaltă treaptă social-economică și politică între preoții români. Se deosebesc puțin de libertini, doar atât c-au fost înzestrați cu un lot mai mare de pământ, care se poate transmite urmașilor și erau scutiți de orice sarcină. Majoritatea și-au câștigat nobilatul prin merite militare, vitejii în războaie, servicii în viața civilă sau prin orizontul filo-calvin și mai târziu prin zel unionist. Preoți români cu un statut nobiliar sau boieresc au existat și înainte de momentul Unirii religioase, pe tot parcursul evului mediu.

Averea unei parohii se măsoară și în păduri, vii, mori sau case închiriate. Acestea ofereau un plus de confort material preotului sau contribuiau la buna întreținere a bisericilor.

Preoții depindeau de oferta satelor și atitudinea stăpânilor de pământuri în privința intravilanelor.

Promisiunile asupra unor terenuri au fost adeseori efemere, după o anumită perioadă fiind recuperate de posesori. Din cauza terenurilor bisericesti puteau să apară neînțelegeri între săteni și preoți.

Diversitatea situațiilor din parohii depindea nu numai de voința Curții imperiale ci și de oamenii locurilor, de prestața preoților, de modul în care au știut să se facă apreciați de stăpânii domeniiale și de enoriași.

Un exemplu în acest sens îl constituie informația istorică din documente ilustrată de procesul dintre preoții Teodor și Vasile Pop din moșia Velker (Răzoare) din Comitatul Cluj în calitate de reclamanți contra nobililor Ioan și George Pop din aceeași localitate (D.J.C.A.N., *Fond Prefectura Județului Cluj*, Registrul nr. 214, p. 71-73.).

În conscripția iobagilor din moșia Călata (comitatul Clujului) ai contelui Dionisie Bánffy din 27-28 septembrie 1756 sunt înscrși 33 de iobagi capi de familie, cu fiii lor pe linie bărbătească, inclusiv vârsta, cu numărul boilor, oilor, stupilor și cu dijma din grâu și ovăz.

La sfârșitul listei există o *notă* în care se precizează că în moșia contelui stăpânește și popa român din Călata (*Kalatai Olah Pap bir*) o parte, o sesie iobăgească, pentru care anual (*annuatim*) plătește o taxă de 7 măriși și o jumătate de dijma din oi (D.J.C.A.N., *Fondul familial Banffy*, dos. 342/1756, f. 4 verso).

Preoții neuniți plătesc contribuțiile către stat, alături de toți locuitorii. Într-un răspuns al Curții din Viena la nemulțumirile sașilor, din 20 ianuarie 1700, se arată că preoțimea unită trebuie să fie scutită de contribuții, iar cea neunită va plăti și în viitor cum a plătit până atunci. Într-un raport din 23 octombrie 1727 se arată că preoții neuniți plătesc contribuțiile către stat.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ortodocșii din Transilvania au rămas fără episcop, dar când aveau, trebuiau să le plătească așa numita „dajdie vlădicească”. Plăteau apoi alte taxe la hirotonie (în Țara Românească, la Sibiu, sau la episcopii sârbi de la Arad, Timișoara și Buda), taxă pentru singhelie (carte de preoție).

Românii ortodocși care nu au acceptat Unirea cu Roma, au găsit protecție, mai ales începând din anul 1739, pe lângă mitropoliții de la Karlovitz, care se bucurau de o serie de privilegii din partea Curții de la Viena. Brașovenii în frunte cu protopopul Eustatie Vasilievici Grid au fost primii care au solicitat protecția mitropolitului sârb.

Existența românilor ortodocși din Transilvania a fost dovedită prin acțiunile lui Visarion Sarai, Nicolae Oprea sau a altor preoți sau laici ortodocși, dintre care mulți anonimi, care au adus în atenția Curții imperiale o realitate refuzată până atunci. Primele semne perceptibile ale schimbării de atitudine a Curții față de românii neuniți au apărut la începutul anilor 1750. Se remarcă o atitudine de recunoaștere graduală a realităților din

Transilvania, care în final va duce la acceptarea existenței ortodocșilor români de aici ca un corp distinct în rândul creștinilor din imperiu.

Pe parcursul anilor 1750-1757, datorită și intervenției rusești pe lângă Curtea vieneză, s-au emis o serie de decrete care au avut ca efect recunoașterea unei toleranțe private pentru românii ortodocși din Transilvania. La 7 noiembrie 1750, Maria Tereza adresa guvernatorului Transilvaniei două decrete. În linii generale, acestea prevedeau dreptul ortodocșilor din Sibiu, Făgăraș și Brașov de a-și exercita cultul divin în bisericile proprii. Se preciza că în viitor toți „schismaticii” din Principat care nu au dorit să treacă la „unire” sau care au părăsit „unirea” nu trebuiau pedepsiți. Aveau însă obligația de a nu provoca tensiuni, de a nu țese intrigi împotriva „unirii” și de a ceda uniților bisericile luate.

Parohiile în general nu aveau averi, provenind dintre localnici, preoții trăiau se moșiile lor familiale sau achiziționate, obișnuit iobăgești și supuse la obligații de muncă, la taxe, daturi și onorarii. Cum religia ortodoxă nu făcea parte dintre religiile *recepte*, nici preoțimea ortodoxă nu se bucura de beneficiile și privilegiile preoților acelor religii. Raporturile cu statul și cu domnul de pământ au rămas mereu discutabile.

Deoarece parohiile erau în general mici, puține aveau peste 30-40 de familii, preotul ortodox era nevoit să trăiască din munca mâinilor sale, fie cultivând pământul moștenit de la părinții săi, când nu aveau cumpărau sau luau în arendă contra unor taxe. În localitățile mai mici și mai sărace, abia se deosebea starea materială a preotului de cea a enoriașilor. Sărăcia este prin urmare cea care, cu toate excepțiile fericite care există, caracterizează condiția socială a preotului. Acest statut umilitor al clerului prejudiciază grav gradul său de cultură, modul cum el se achita de îndatoririle pastorale pe care i le impun canoanele bisericești, prejudiciază în ultimă instanță chiar condiția socială a credincioșilor săi. Preoții mai înstăriți își făcuseră avere nu din slujba preoțească ci, prin faptul că preoția era transmisă aproape de regulă din tată în fiu, moștenindu-se nu numai patrafirul ci și averea părintească, sporită din generație în generație.

Protopopii, la fel ca preoții din parohii, aveau obligații față de autorități. Erau obligați să plătească principelui sau autorităților locale un *honorarium* anual și să ofere cadouri corespunzătoare de Crăciun, Paște și Rusalii, dar nu au fost niciodată supuși la prestații în muncă. Cu toate acestea, poverile lor erau puține față de cele îndurate de clerul parohial, și erau oarecum preferați de autorități; ei nu puteau scăpa de complexul inferiorității sociale, pe care îl simțeau continuu datorită religiei lor.

Capitolul IV. Situația culturală a preoțimii

IV.1. Slujirea pastorală a preotului

IV.2. Starea culturală a preoțimii unite

IV.3. Starea culturală a preoțimii neunite

IV.4. Cărți bisericești

IV.5. Școli românești

IV.6. Preotul, ctitor de carte românească

Pregătirea viitorilor preoți uniți constituia o atenție permanentă a ierarhiei, astfel că sinodul din 1702 a cerut restituirea contribuției de război plătită de preoții români în timpul conflictului cu turcii, suma urmând a fi destinată întreținerii a cinci tineri la școli din afara Transilvaniei, la Viena, Tîrnavia și Roma.

Sinoadele generale ale Bisericii unite din deceniile 3-4 au dezbătut proiectul înființării de școli proprii Sinodale generale ale Bisericii unite din 1728, 1732 și 1742 s-a interzis frecventarea școlilor protestante. În deceniile 2-5 o serie de tineri uniți urmau colegiile iezuite din Alba Iulia, Cluj și Brașov sau pentru gimnaziul călugărilor piariști din Bistrița.

Cu toate schimbările și semnele de modernizare a societății românești prin transformările generale din Imperiu, pregătirea preoțimii a rămas deficitară și în deceniile din a doua parte a secolului al XVIII-lea. Studiile teologice au fost urmate de un mic procent dintre cei hirotoniți preoți, majoritatea fiind preoți cu o pregătire minimală.

În privința candidaților la preoție neuniți, aceștia se pregăteau pe lângă preoții mai vârstnici și cu oarecare învățătură în mănăstirile și schiturile din Transilvania, cei din Brașov și Țara Bârsei la școala de pe lângă biserica Sfântul Nicolae din Șchei, alții la mănăstirile de peste munți. De exemplu preotul Ioan Piuariu din Sadu învățase la Cozia, alții la școlile de pe lângă Episcopiile Râmnicului, Argeșului. Școala de pe lângă biserica Colțea din București a fost de asemenea frecventată de mulți transilvăneni. Aici învață carte un „Dumitru ot Sibiel” la dascălul Staicu și la părintele Călin, după cum semnează pe un „Octoih” și pe un „Molitfelnic” din Văleni-Maramureș, „un Nicolae din Mohu”, care se obligă să scrie o Evaghelie românească pe seama popii Samoilă și a lui Turcuș Gabor și soția Pelaghia din Dragomirești (Maramureș) care o dăruiesc bisericii satului lor. Clericul rămâne una din puținele persoane culte sau învățate, într-un mediu ostil față de ceea ce numim intelectualitate. Pregătirea teologică precară a preoților mărturisită de documentele și descrierile vremii nu pot fi dissociate de statutul de tolerați care apăsa greu în defavoarea preoțimii ortodoxe. Pentru formarea preoților sau a diecilor transilvăneni, cartea bisericească folosită era și cea venită de peste munți. Din fondul de carte veche a colecției muzeale de la Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului și Clujului

și de la protopopiatul Bistrița rezultă că tipăriturile din Muntenia predominau în satele transilvănene.

Se poate pune întrebarea *ce se citea în rândurile clerului din spațiul și perioada propusă pentru cercetare?* S-a stabilit, deja, că în secolul al XVII-lea erau reprezentanți ai intelectualității rurale (preoți, dieci, dascăli, fruntași ai administrației locale, ș. a.) care citeau și scriau, obiectul lecturii lor fiind cu precădere, *cărți de istorie, de religie și cărți populare*. De fapt, cartea și lectura îndeplineau, în acest mediu, un loc important, după cum dovedesc atât destinația unor tipărituri românești vechi din secolul al XVII-lea -caz concludent rămân tipăriturile de la Bălgrad- cât și itinerariile înregistrate, în aceeași epocă, de o serie de cărți aflate în preajma preoților, diecilor, dascălilor ș. a.

Preoții, care reprezentau majoritatea elitei culturale rurale, controlau actul de cultură și educație în lumea satului românesc din secolele XVII-XVIII. Orizontul livresc al preoților ori cărțile de învățătură, care trebuiau să se afle în apropierea lor, și tipăriturile de la Alba Iulia rămân un exemplu și pledează pentru un anumit nivel cultural al elitei rurale. În marea majoritate a cazurilor, cărțile lor aparțineau domeniului liturgic, pastorației dar cuprindeau și îndrumări duhovnicești ori de drept canonic administrativ. O parte din cărți, editate în prima jumătate a secolului al XVII-lea a contribuit la răspândirea ideilor înaintate ale Reformei printre români, după cum un alt impunător de tipărituri va răspunde unui program editorial indiscutabil, care avea drept scop *consolidarea Unirii religioase cu Biserica Romei*, în cadrul comunităților rurale.

Necesitatea continuării acțiunii de copiere a cărților se datorează lipsei de tipografie românești proprii în Transilvania până la 1747 când s-a remontat și pus în funcțiune, la Blaj, fosta tipografie a Mitropoliei Ortodoxe de la Alba-Iulia, care își încetase activitatea în 1702. Pe de altă parte, chiar și atunci când s-ar fi oferit posibilitatea de achiziție a cărților tipărite, acest lucru nu era posibil din cauza sărăciei satelor românești, a preoților și a diecilor. În situația aceasta rezolvau lipsa cărților de ritual cu manuscrise care imită bine litera de tipar. Remunerația copiștilor profesioniști se făcea mai ales în produse cerealiere, și uneori în bani, în funcție de mărimea cărții, realizarea artistică a manuscrisului și calitatea legăturii (copiștii erau și legători de cărți și chiar zugravi de biserici).

În marea majoritate a cazurilor, cartea a cumpărat-o poporul, satele cu preoții lor. Țăranii liberi, țăranii iobagi, cu o viață modestă, dar tenace, uneori familiile, alteori satele, laolaltă, cu preoți și dieci și dascăli care prin știința de carte și preocupările lor a fost firesc să cumpere cartea sau, așa cum am văzut, să-i inițieze dania. Procedura aceasta

inițiată și generalizată în lumea satului, devenită prin timp tradiție, a avut o implicație mentală profundă. Zeci și sute de țărani, indiferent că au știut ori nu au știut carte, mulți pentru prima oară în viață, din spița sau neamul lor, au cumpărat cartea nu pentru folosul lor exclusiv ci pentru a o da ca bun comunitar obștesc.

Capitolul V. Preoți și credincioși transilvăneni în conscripțiile secolului al XVIII-lea

Din rațiunea consolidării unei statalități unitare, atât Dieta ungară, cât și administrația imperială vieneză au solicitat, începând cu secolul al XVIII-lea, în repetate rânduri, organizarea unor recensăminte generale ale populației. Pe lângă aceste rațiuni de demografie, Curtea imperială dorea să cunoască în amănunt structura socială și confesională a popoarelor din cuprinsul monarhiei, dar și resursele, umane și materiale pe care se putea conta.

Conscripțiile urbariale pentru perioadele mai vechi, fondurile arhivistice familiale, statisticile confesionale, anchetele de nobilitate și stare liberă, registrele parohiale și monografiile bisericești, apoi registrele de stare civilă - după introducerea lor de către autoritatea administrativ-statală - precum și inscripțiile mortuare, conțin informații utile reconstituirii evoluției carierelor preoțești în general, precum și în interiorul aceluiași familii, chiar dacă de multe ori lipsesc verigi în lanțul genealogic al unora dintre ele.

Capitolul VI. Biserica românească din Transilvania la mijlocul secolului al XVIII-lea

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, atât Biserica Ortodoxă, cât și Biserica Greco-Catolică traversează o perioadă dificilă. În contextul întăririi catolicismului prin toate mijloacele de către regimul austriac, comunitățile ortodoxe reușesc să subziste cu greu, iar Unirea religioasă era necesar să fie consolidată pentru a se justifica în mod concret și vizibil decizia recunoașterii autorității Romei.

Mult timp la Viena a dominat teza că toată Biserica Ortodoxă din Transilvania a trecut la unire, mai puțin românii din Brașov, Făgăraș și Sibiu, cărora li s-a recunoscut dreptul de a avea preoți hirotoniți în afara Transilvaniei și de a-și exercita liber cultul. Autoritățile considerând că toți credincioșii ortodocși au trecut la unirea cu Roma, ierarhia ortodoxă nu a mai existat în Transilvania după 1701. Teza susținută de autoritățile politice și militare din Transilvania, a fost invalidată de conflictele confesionale de la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Cercetările efectuate pe baza datelor documentare ne arată că peste un sfert dintre preoții români aveau diplome nobiliare, cele mai multe primite pentru notabile servicii militare, dar și pentru serviciu exemplar în comunitate. Important de precizat este faptul că în anumite zone (ex. părțile bistrițene) documentele ne arată că preoții erau mai înstăriți. Pregătirea teologică minimală a preoților mărturisită de documentele și descrierile vremii nu poate fi disociată de statutul de toleranță care apăsa greu în defavoarea preoțimii ortodoxe.

Confesiunea greco-catolică și-a constituit instituțiile proprii, cu ajutorul cărora au încercat să creeze toate posibilitățile de studiu propriului cler și popor. Ortodoxia și-a întărit relațiile cu Principatele române, din moment ce numai de acolo se spera a obține sprijin politic pentru existența ulterioară; totodată a început lupta pentru recunoașterea internă.

Abia în partea a doua a secolului XVIII clerul ortodox va reuși ceea ce sperase mult timp: să devină confesiune recunoscută. Până atunci însă își va păstra legăturile cu ortodoxia din Moldova și Țara Românească, fie prin hirotoniri, fie prin lucrările tiparului ortodox.

Bibliografie Selectivă

I. IZVOARE

a. Fonduri arhivistice

1. Arhiv Vojvodine Sremski Karlovici (Arhivele Vojvodinei din Sremski Karlovici).
R. 89, c. 410-600, R. 90, 91, 92, 93, 94
2. Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale (D. J. C. A. N.)
Fondul Comitatului Solnocul Interior, Registrul nr. 3, 1715-1718
Fondul Prefectura județului Cluj, Registrul nr. 214 și nr. 228
Fondul Familial Haller, Dosar 27, actul nr. 53, 1728-1787
Fondul Comitatului Turda, Registrul nr. 7/1711-1728; Registrul nr. 8/1714-1748; Registrul nr. 9/1725-1735
Fondul Familial Banffy, dosar 342/1756,
Fond Colecția de documente Blaj
Fond Biblioteca Centrală Blaj
3. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak (Arhivele Autorităților Guvernamentale ale Transilvaniei).
4. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSStA).
Fond Hungaria, Specialia Transylvanica separata.
5. Magyar Országos Erdélyi Kancelláriai Levéltár (Arhiva Cancelariei Transilvaniei).

b. Surse edite

6. Beju, Ioan, Keith, Hitchins, *Conscripția comitatenză a clerului român din Alba de Jos, anul 1733, în Biserica ortodoxă română în secolul XVIII. Conscripții. Statistici*, Urbana/Sibiu, 1991.
7. Beju, Ioan, Keith, Hitchins, *Conscripția scăunală a clerului român de pe Pământul Crăiesc, în Biserica ortodoxă română în secolul XVIII. Conscripții. Statistici*, Urbana/Sibiu, 1991.
8. Ciobanu, Virgil, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, 1924-1925, Cluj, 1926.
9. Dragomir, Silviu, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, I-II, Sibiu, Editura și tiparul Tipografiei arhidiecezane, 1920-1930.
10. Dumitriu-Snagov, Ion, *Românii în arhivele Romei. Secolul XVIII*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1999.
11. Feneșan, Costin, *Izvoare de demografie istorică. Secolul al XVIII-lea. Transilvania*, I, București, 1986.
12. Hurmuzaki, Eudoxiu, Nicolae, Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol.V/1, 1650-1699, București, 1885.
13. Hurmuzaki, Eudoxiu, Nicolae, Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV/2, București, 1887.
14. Iorga, Nicolae, *Documente românești din arhivele Bistriței. Scrisori domnești și scrisori private*, partea a II-a, București.
15. Micu Moldovanu, Ioan, *Acte sinodali ale baserecei romane de Alba Iulia si Făgărașiu*, I-II, Blasiu, 1869.

16. Nilles, Nicolaus, *Symbolae ad illustrandam Historiam Ecclesiae Orientalis in Terris Coronae S. Stephani*, I-II, Oeniponte, 1885.
17. Pall, Francisc, *Inochentie Micu Klein, Exilul la Roma 1745-1768*, vol. I-II/1, II/2, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1997.
18. Togan, Nicolae, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția Episcopului Ioan In. Klein de Sadu*, Sibiu, 1898.
19. *** *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750, vol. I, partea I și partea a II-a, Descrierea localităților conscrise*, Ladsilau Gyémánt, Remus Câmpeanu, Anton Dörner, Florin Mureșan, Editura Enciclopedică, 2009.
20. *** *Despre Biserica românilor din Transilvania: documente externe (1744-1754)*, Cluj-Napoca, Stanciu, Laura, Hitchins, Keith, Dumitran, Daniel (editori), Editura Mega, 2009.
21. *** „... *virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...*”: *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, Editori: Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Florean-Adrian Laslo, Editura Altip, Alba Iulia, 2009.

Istoriografie

22. Alzati, Cesare, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerban Turcuș, postfață de Ioan Aurel Pop, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1998.
23. Andea, Avram, *Acțiunile petiționare și programul politic al lui Inochentie Micu*, în Avram Andea, Editor, *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 449-458.
24. Andea, Avram, *Biserica românilor transilvăneni în secolul al XVII-lea și Unirea cu Roma*, în *Istoria Românilor*, vol. V, București, 2003, Editura Enciclopedică, p. 777-800.
25. Andea, Avram, *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, Editura Interpres, 1996.
26. Andea, Avram, *Preoțimea românească și haiducii lui Pinte. Ancheta oficială din 1701* în Nicolae Bocșan, Mircea Păcurariu, Ioan Vasile Leb, coordonatori, *In memoriam Mitropolitul Andrei Șaguna: 1873-2003*, Cluj-Napoca, 2003, Editura Renașterea, p. 313-324.
27. Andea, Avram, *Programul lui Inochentie Micu*, în *Istoria Românilor*, vol. VI, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 533-540.
28. Andea, Avram, *Unirea religioasă în Transilvania de nord-vest și uciderea vicarului episcopal Isaia de Bixad (1700)*, în *Slujitor al Bisericii și al neamului: Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcuraru membru corespondent al Academiei Române la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2002, p. 233-249.
29. Andea, Susana, Andea, Avram, *Transilvania. Biserici și preoți*, Cluj-Napoca, Editura Supergraph, 2005.
30. Andea, Susana, Andea, Avram, *Structuri transilvane în epoca luminilor*, Cluj-Napoca, Colecția „Bibliotheca Historica, IV, 1996.
31. Anuichi, Silviu, *Relațiile bisericești româno-sârbe din sec. XVII-XVIII*, București, 1980.

32. Barbu, Violeta, *Nobili români studenți la Colegiul iezuit de la Cluj*, în *Arhiva genealogică*, București, III, 1996, nr. 3-4, p. 255-268.
33. Barbu, Violeta, *Biserica română unită cu Roma în căutarea identității. Problema ritului și activitatea misionarilor iezuiți*, în *Revista istorică*, București, nr. 5-6, mai-iunie 1992.
34. Barițiu, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. I, Brașov, Editura Tipocart, 1993.
35. Berenger, Jean, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273-1918*, București, Editura Teora, 2000.
36. Bernath, Mathias, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994.
37. Boca, Pompei, *Învățământul românesc din județul Bistriț-Năsăud la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *Arhiva Someșană*, IV (31), Năsăud, (1976-1977), pp. 125-131.
38. Bocșan, Nicolae, *Națiune și confesiune în Transilvania în secolul al XIX-lea, cazul mitropoliei române*, în vol. Bocșan, Nicolae, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XII-XIX)*, Oradea, Editura Cele Trei Crișuri, 1994.
39. Bogdan, Duică, George, *Procesul lui Ioan Inocențiu Klein și Visarion Sarai*, Caransebeș, 1896.
40. Brusanowski, Paul, *Biserica Română Unită: păstrarea „legii strămoșești” sau „a treia lege”? Viziunea ortodocșilor și greco-catolicilor din sec. XVIII*, *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2006, 10, nr. 2, p. 59-69.
41. Brusanowski, Paul, *Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români*, *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 2, p. 55-56.
42. Bunea, Augustin, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inochentiu Klein*, Blaș, Tipografia Seminariului arhidiecezan, 1900.
43. Bunea, Augustin, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau Istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaș, Tipografia Seminariului arhidiecezan, 1902.
44. Buzalic, Alexandru, *Particularități în gândirea greco-catolică la jumătatea secolului al XVIII-lea*, *Annales Universitatis Apulensis*, 2006, 10, nr. 2, p. 71-92.
45. Câmpeanu, Remus, *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003.
46. Câmpeanu, Remus, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000.
47. Câmpeanu, Remus, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999.
48. Câmpeanu, Remus, *Reactualizarea unei controverse istoriografice. Mitropolitul Atanasie și unirea religioasă*, în *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj-Napoca, 31, 1992.
49. Câmpeanu, Remus, *Unire religioasă și mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis. Seria Historica*, 10/II, 2006, p.93-102.
50. Cherescu, Pavel, *Contribuții la studiul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române (secolele XVIII-XIX)*, Editura Adsumus, Oradea, 2001.

51. Chirică, N., *Conscripții profesionale în Scaunul Sibiului (1733-1750)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Historia*. Fasciculus 2, Cluj-Napoca, 1973.
52. Chifăr, Nicolae, *Mitropolitul și sinodul Bisericii românești din Transilvania în contextul evenimentelor privind Unirea cu Biserica Romei (1698-1701)*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 2, p. 95-103.
53. Crăciun, Maria, *Contrareforma și schimbările din viața religioasă transilvăneană a secolului al XVI-lea, în Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba Iulia, 1999, p. 57-93.
54. Crăciun, Maria, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996, 210 p.
55. Crișan, Sorin Ioan; Alb, Vasile Dan, *Câteva aspecte ale ortodoxismului și greco-catolicismului în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, Sargeția, 1992-1994, 25, p. 283-289.
56. Dănilă, Nicolae, *Revenirea Mitropolitului Atanasie Anghel la Ortodoxie în anul 1711*, în *Credința Ortodoxă*, V, 2000, nr. 2.
57. Delumeau, Jean, *Mărturisirea și iertarea. Dificultățile confesiunii. Secolele XIII-XVIII*, Iași, Editura Polirom, 1998.
58. Dragomir, Silviu, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în secolul XVIII*, Sibiu, 1914.
59. Dragomir, Silviu, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, Cluj, Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului și Clujului, 1990.
60. Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania - o problemă controversată în istoriografia română*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997, p. 5-33.
61. Dudaș, Florian, *Cazania lui Varlaam în Transilvania. Studiu istoric și bibliologic*, Timișoara, Editura de Vest, 2005.
62. Dumitran, Ana, *Două scrisori ale Episcopului Atanasie Anghel către împăratul Leopold I, în 300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 101-108.
63. Dumitran, Ana, *Instituția protopopiatului în biserica românească din Transilvania în secolul al XVII-lea*, în *Apulum*, Alba-Iulia, 1995, 32, p. 315-326.
64. Dumitran, Ana, *Instituția Soborului Mare în biserica românească din Transilvania până la Unirea cu Biserica Romei*, *Studia hist.*, 1997, 42, nr. 1-2, p. 39-49.
65. Dumitran, Ana, *Preoți ortodocși români din Transilvania înnobițați în secolul al XVII-lea*, în *Cultura Creștină*, an VI, 2003, nr. 3-4.
66. Dumitran, Ana, *Religie ortodoxă, religie reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*. Prefață de Paul Cernovodeanu, Cluj-Napoca, Ed. Neremiei Napocae, 2004, 408 p.
67. Dumitran, Ana, *Unirea cu Roma a românilor ardeleni din perspectiva unei noi surse documentare*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2003, 7, p. 233-235.
68. Dumitran, Ana, *Unirea cu Roma în Țara Făgărașului în lumina unor noi documente*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, serie Theologia Graeco-Catholica Varadiensis, XLVI, 2001, nr. 1.

69. Dumitran, Ana, G. Botond, N. Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul sec. XVI- primele decenii ale sec. XVIII)*, Alba-Iulia, 2000.
70. Dumitran, Daniel, *Ancheta desfășurată în anul 1734 în districtul Făgăraș. Contribuții privitoare la statutul clerului greco-catolic în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Arhiva Istorică a României, serie nouă*, I, nr. 2, București, Ed. Scriptorium, 2004, p. 58-141.
71. Dumitran, Daniel, *Contribuții privitoare la statutul clerului greco-catolic în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Cazul districtului Făgăraș*, în *Annales Universitatis Apulensis. Seria Historica*, 6/II, 2002, p. 141-165.
72. Dumitran, Daniel, *Opinii privitoare la raporturile dintre Unire și „schismă” în Transilvania, în timpul episcopului Inochentie Micu-Klein*, în *Annales Universitatis Apulensis. Seria Historica*, 11/II, 2007, p. 93-117.
73. Edroiu, Nicolae, *Consolidarea regimului habsburgic în Transilvania și Banat. Caracteristicile sale*, în *Istoria Românilor*, vol. VI, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 527-533.
74. Edroiu, Nicolae, *Cercetări genealogice privind boierimea făgărășană: Ioan Cavaler de Pușcariu și Andrei Veress*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*, coordonatori Marius Diaconescu și Ioan Drăgan, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997, p. 277-289.
75. Edroiu, Nicolae, *De la Tănase Todoran la Horea, Cloșca și Crișan*, în vol. *Mărturie și Martiriu în Transilvania secolului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Editura Rneășterea, 2004, p. 209-212.
76. Edroiu, Nicolae, *Genealogiile preoțești și protopopești din Transilvania (Considerații privind studiul carierelor intelectuale românești din sec. XVIII-XIX)*, în vol. *Biserică, Societate, Identitate, In honorem Nicolae Bocușan*, Presa Universitară Clujeană, 2007, p. 51-64.
77. Edroiu, Nicolae, *Horea (1730-1785)*, Editura Viitorul Românesc, București, 2002.
78. Edroiu, Nicolae, *Lupta Episcopului Ioan Inochentie Micu în viziunea Mitropolitului Alexandru Șterca Șuluțiu*, în *Cultura Creștină*, Blaj, 2000, I, p. 82-86.
79. Edroiu, Nicolae, *Opera istoriografică a primului Mitropolit al Blajului: Alexandru Șterca Șuluțiu (1794-1867)*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 221-228.
80. Edroiu, Nicolae, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1972.
81. Edroiu, Nicolae, *Populație și economie în Transilvania*, în *Istoria Românilor*, vol. V, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 471-512.
82. Edroiu, Nicolae, *Reformism, Biserică și Învățământ în Transilvania și Banat în secolul al XVIII-lea începutul secolului al XIX-lea*, în *Emanuil Gojdu. Bicentenar*, Oradea, Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor, 2003, p. 22-27.
83. Edroiu, Nicolae, *Structura etno-demografică și confesională a domeniului Cetății Ciceu la mijlocul sec. XVI*, în *Grai maramureșean și mărturie ortodoxă*, Baia Mare, 2001, p. 254-261.
84. Edroiu, Nicolae, *Viața socială și organizarea bisericească a locuitorilor din Dăbâca – jud. Cluj în secolele IX-XIV*, în *Îndrumătorul bisericesc*, editat de Arhiepiscopia Ortodoxă Română, Cluj-Napoca, 1978, pp. 228-231.

85. Edroiu, Nicolae, *Viața socio-economică a Transilvaniei*, în *Istoria Românilor*, vol. VI, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 249-290.
86. Evans, R. J. W., *The Making of the Habsburg Monarchy. An Interpretation*, Oxford, 1979.
87. Freyberger, Andreas, *Historica relatio Unionis walachicae cum romana Ecclesia*, versiune românească și introducere Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1996.
88. Furtună, Dumitru, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Vălenii de Munte, 1915.
89. Găină, Alexandru, *Legături bisericești și culturale între Transilvania și Moldova pe timpul lui Ștefan cel Mare (1457-1504)*, în *Mitropolia Ardealului*, anul XX, 1975, nr. 11-12, pp. 865-874.
90. Gherman, Mihai-Alin, *Literatura română din Transilvania între preiluminism și romantism*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004
91. Gherman, Mihai-Alin, *Posteritatea transilvăneană a Noului Testament de la Bălgrad*, în *Slujitor al Bisericii și al Neamului*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2002, p. 330-335.
92. Ghitta, Ovidiu, *Biserica Greco-Catolică din nord-estul Ungariei la 1700*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 109-116.
93. Ghitta, Ovidiu, *Biserica Ortodoxă Română din Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea, Unirea cu Biserica romană*, în *Istoria Transilvaniei, vol. 2: De la 1541 până la 1711*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Editura Institutului Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005, p. 369-392.
94. Ghitta, Ovidiu, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001.
95. Ghitta, Ovidiu, *Statul și Biserica greco-catolică din Ungaria habsburgică în prima jumătate a secolului XVIII*, *Anuarul Institutului Italo-Român de studii istorice*, Cluj-Napoca, 2004, p. 62-68.
96. Ghitta, Ovidiu, *Unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica romană (1677-1701): o perspectivă analitică*, în *Societate și civilizație*, Târgu-Mureș, 2002, p. 91-101.
97. Ghișa, Ciprian, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850): elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.
98. Gorun, Gheorghe, *Privilegiile „illyrice” (1690-1706) și rolul lor în istoria bisericii românești din Transilvania din secolul al XVIII-lea*, *Studia t. gr. cat. v.*, 2004, 49, nr. 1, p. 135-158.
99. Gorun, Gheorghe, *Problematika Unirii Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei între istorie și politică*, în vol. *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba-Iulia, 1999, p. 149-159.
100. Gúdor, Botond, *Situația preoțimii transilvănene în secolul al XVIII-lea*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 1, p. 81-87.
101. Hitchins, Keith, *Clerul român din Transilvania înainte de Unirea cu Roma*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din*

- Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 51-68.
102. Hitchins, Keith, Beju, Ioan N., *Conscripția comitatensă a clerului român din Alba de Jos, anul 1733*, în *Mitropolia Ardealului*, vol. 32, nr. 4, 1987.
  103. Hitchins, Keith, Beju, Ioan N., *Conscripția scaunală a clerului român de pe pământul crăiesc, anul 1733*, în *Mitropolia Ardealului*, vol. 34, nr. 3 și nr. 4, 1989.
  104. Hitchins, Keith, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania. 1700-1868*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987.
  105. Hotea, Meda Diana, *Aspecte privind mișcările confesionale din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *Studii de Istorie a Transilvaniei*, ed. Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Cluj-Napoca, 1994.
  106. Hurmuzaki, Eudoxiu, *Fragmente din istoria românilor*, București, 1887.
  107. Ioniță, Viorel, *Argumentele adversarilor Unirii pe la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2006, 10, nr. 2, p. 15-17.
  108. Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I-II, ediția a II-a, București, Editura Gramar, 1995.
  109. Iorga, Nicolae, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902.
  110. Kann, Robert, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, University of California Press, 1977.
  111. Kutschera, Rolf, *Guvernatorii Transilvaniei, 1691-1774*, Sibiu, 1943.
  112. Leb, Ioan Vasile, *Confesiune și libertate în Dieta de la Turda-1568*, Studia t. ort., 1995, 40, nr. 1-2, p. 73-84.
  113. Leb, Ioan Vasile, *Confesiune și libertate în Transilvania secolului XVI*, Revista Teologică, 1998, 8, nr. 2-3, p. 93-102.
  114. Leb, Ioan Vasile, *Contribuția Bisericii Ortodoxe la formarea elitelor românești din Transilvania*, AIICN, 1993, 32, p. 81-92.
  115. Leb, Ioan Vasile, *Realități confesionale în Transilvania în preziua unirii cu Roma a unei părți a românilor ortodocși*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 2, p. 29-35.
  116. Lechințan, Vasile, *Nobili, preoți și învățători români din Comitatul Turda la 1729*, în *Marisia, XXVII, Studii și Materiale*, Târgu Mureș, 2003, p. 141-147.
  117. Lumperdean, Ioan, *Națiune și confesiune în secolul al XVIII-lea: Opțiuni și preocupări pentru reunificarea ecleziastică a românilor ardeleni*, în vol. *Etnie și confesiune în Transilvania: sec. XIII-XIX*, Oradea, Editura Cele Trei Crișuri, 1994.
  118. Lupaș, Ioan, *Șovinismul confesional în istoriografia românească ardeleană*, în *Telegraful român*, Sibiu, nr. 128-131, 1903.
  119. Maior, Petru, *Protopapadichia*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1998.
  120. Maior, Petru, *Istoria bisericii românilor*, I, ed. Ioan Chindriș, București, Editura Viitorul Românesc, 1995.
  121. Marino, Adrian, *Libertate și cenzură în România: începuturi*, Iași, Editura Polirom, 2005.
  122. Mateiu, Ion, *Preoțimea românească ardeleană în veacul al XVII-lea*, Sibiu, 1991.
  123. Mateiu, Ion, *Vacanțele Mitropoliei Ortodoxe din Ardeal în secolul XVIII. Documente inedite*, Cluj, 1922.

124. Man, Dorel, *Cuvântarea religioasă în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea - Izvoare, Studia t. ort.*, 1998, 43, nr. 1-2, p. 163-168.
125. Mârza, Eva, Dreghiciu, Doina, *Cartea românească veche din județul Alba, secolele XVI-XVII*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe a Alba Iuliei, 1989.
126. Mârza, Iacob, *Biserică, politică și cultură la episcopul Ioan Giurgiu Patachi (1681-1727)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 11/II, 2007, p. 48-67.
127. Mârza, Iacob, *Obiect de lectură și orizont cultural la clerul român din Transilvania secolelor XVII-XVIII*, în *Cultura Creștină*, Blaj, nr. 1-2, 2002.
128. Mârza, Iacob, *Școală și națiune. Școlile din Blaj în epoca renașterii naționale*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987.
129. Meteș, Ștefan, *Contribuții la istoria bisericii românești transilvane din secolul XVIII*, în *Mitropolia Ardealului*, Sibiu, an XVI, nr. 7-8, 1971.
130. Meteș, Ștefan, *Relațiile bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu Principatele Române în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1928.
131. Meteș, Ștefan, *Românii din județul Cojocna (Cluj) față de unirea cu Roma*, în *Renașterea*, Cluj, XXVI, 1948.
132. Micu, Samuil, *Istoria românilor*, I-II, ed. Ioan Chindriș, București, Editura Viitorul Românesc, 1995.
133. Mircea, Gabriela, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*. Prefață de Iacob Mârza. Postfață de Gabriel T. Rustoiu, Alba Iulia, *Altip*, 2008.
134. Miron, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007.
135. Miron, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004.
136. Miron, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania în anii reformismului*, în vol. *În spiritul Europei moderne. Administrația și confesiunile din Transilvania în perioada reformismului terezian și iosefin 1740-1790* (coord. Remus Câmpeanu, Anca Câmpian), Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2009.
137. Miron, Greta-Monica, *Formația preoțimii greco-catolice în secolul al XVIII-lea*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 135-148.
138. Miron, Greta-Monica, *Mănăstirile românești din Țara Făgărașului în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Pe urmele trecutului: Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan Aurel Pop, Cluj-Napoca; Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 409-426.
139. Miron, Greta-Monica, *Uniți și neuniți din Transilvania secolului al XVIII-lea între dispută și conciliere*, în *Cultura Creștină*, Blaj, nr. 2-3, 2003.
140. Mitu, Sorin, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Editura Humanitas, 1997.
141. Mizgan, Ion Alexandru, *Lupta pentru apărarea ortodoxiei în Țara Năsăudului în secolul al XVIII-lea*, RT, 2003, 13, nr. 2, p. 64-68.
142. Moraru, Alexandru, *Catehismul calvinesc (1640 sau 1642) în contextul vieții românilor din Transilvania veacului al XVII-lea*, Anuar, 1994-1996, 3, p. 97-104.

143. Moraru, Alexandru, *Câteva aspecte din influențele isihasmului asupra vieții bisericești din Transilvania până în veacul al XIX-lea*, în vol. *Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI-XIX*, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 1999, pp. 43-44.
144. Moraru, Alexandru, *Luptători și martiri născuți pentru dreptate socială, libertate națională și apărarea credinței ortodoxe din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea*, în *Îndrumător bisericesc*, Cluj-Napoca, 1983, pp.75-77.
145. Moraru, Alexandru, *Mănăstirea Râmeț, cetate de rezistență a ortodoxiei transilvănene*, în *Anuarul Institutului Teologic Univeristar Cluj-Napoca*, I, 1990-1992, p. 173-183.
146. Moraru, Alexandru, *Pătrunderea luteranismului în Transilvania*, *Studia t. ort.*, 1996, 41, nr. 1-2, p. 3-10.
147. Moraru, Alexandru, *Personalități transilvane din secolele XVII-XIX, pildă de conviețuire și toleranță*, în vol. *Toleranță și conviețuire în Transilvania secolelor XVII-XIX*, Cluj-Napoca, 2001, p. 101-115,
148. Moraru, Alexandru, *Românii născuți în vârtoarea veacului al XVIII-lea*, în vol. *Mărturie și Martiriu în Transilvania secolului al XVIII*, Cluj-Napoca, 2004, p. 101-112.
149. Moraru, Alexandru, *S-a înfăptuit „Unirea” sub mitropolitul Teofil? Actele sinodului din 1697: analiză istorico-teologică*, în *Studii de istorie medievală și premodernă*, Cluj-Napoca, 2003, p. 337-357.
150. Motogna, Macarie, *Monahismul ortodox din Maramureș și Transilvania Septentrională până la începutul secolului al XIX-lea*, prefață Nicolae Edroiu, Editura Mănăstirii Rohia, 2009.
151. Mureșanu, Camil, *În templul lui Ianus. Studii și gânduri despre trecut și viitor*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2002.
152. Mureșanu, Camil, *Rolul pregătirii teologice în formarea intelectualității transilvane*, în *Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI-XIX*, Cluj-Napoca, 1999, p. 199-205.
153. Mureșan, Florin Valeriu, *Aspecte ale vieții religioase în districtul românesc al Bistriței la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în vol. *Mărturie și Martiriu în Transilvania secolului al XVIII*, Cluj-Napoca, 2004, 113-139.
154. Mureșan, Ovidiu, *Cultura românilor*, în *Istoria Românilor*, vol. V, București, 2003, p. 915-926.
155. Nay, Olivier, *Istoria ideilor politice*, Iași, Editura Polirom, 2008,
156. Nicoară, Toader, *Aspecte ale religiei populare în societatea românească din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, 2000, p. 183-196.
157. Nicoară, Toader, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1600-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, 1997.
158. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, II, București, Editura Institutului Biblic și de Misune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992.
159. Păcurariu, Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, Extras din Mitropolia Ardealului, nr. 1-3/1968.
160. Păcurariu, Mircea, *Mănăstirile ortodoxe ale Transilvaniei, în Nicula Icoana Neamului 450 de ani de atestare documentară a Mănăstirii Ortodoxe Nicula 1552-2002*, Editura Ecclesia, Nicula, 2002, pp. 53-61.

161. Pâclișanu, Zenovie, *Istoria Bisericii Române Unite*, ediție îngrijită de Pr. Ioan Tîmbuș, Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2006.
162. Pop, Ioan Aurel, *Considerații istorice asupra vocabularului politic din veacul al XVIII-lea în Șcheii Brașovului*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XXIII, 1980.
163. Pop, Ioan Aurel, *Cultura românească (până la școala Ardeleană)*, în *Istoria Transilvaniei, vol. 3: De la 1711 până la 1918*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Academia Română, Centrul de studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005, p. 113-118.
164. Pop, Ioan Aurel, *Cultura românilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Istoria Transilvaniei, vol. 2: De la 1541 până la 1711*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Editura Institutului Cultural Român, Centrul de studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005, p. 287-298.
165. Pop, Ioan Aurel, *Etnie și confesiune: Geneza medievală a națiunii române moderne*, în vol. *Etnie și confesiune în Transilvania: sec. XIII-XIX*, Oradea, Editura Cele Trei Crișuri, 1994.
166. Pop, Ioan Aurel, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, Editura Enciclopedică, București, 1998.
167. Pop, Ovidiu Horea, *Biserica Română Unită și învățământul în secolul al XVIII-lea*, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 197-206.
168. Porumb, Marius, *Bisericiile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, Editura Meridiane, București, 1968
169. Porumb, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XII-XVIII*, București, Editura Academiei Române, 1998.
170. Porumb, Marius, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XIX, 1976.
171. Prodan, David, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
172. Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediție îngrijită de Mihai Alin Gherman, București, Editura Enciclopedică, 1998.
173. Prodan, David, *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I-II, București, Editura Academiei Române, 1970-1976.
174. Radosav, Doru, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, Fundația Cele Trei Crișuri, 1995.
175. Radosav, Doru, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997.
176. Răduțiu, Aurel, *Conscripția lui Petru Pavel Aron din anul 1750. Date noi*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XXVIII, 1987-1988.
177. Răduțiu, Aurel, *Conscripția lui Petru Pavel Aron din anul 1759*, în *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977.
178. Săsăujan, Mihai, *Habsburgii și Biserica Ortodoxă din Imperiul Austriac (1740-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003.
179. Săsăujan, Mihai, *Instituții și persoane implicate în Unirea bisericească din Transilvania (1698-1761) și opoziția la adresa ei. Motivele principale*

- ale atitudinii lor, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 2, p. 81-94.
180. Săsăujan, Mihai, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania (1740-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002.
  181. Sipoș, Gábor, *Relațiile Bisericii reformate ardeleni cu bisericile românești în prima jumătate a secolului XVIII-lea*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2006, 10, nr. 2, p. 11-14.
  182. Sipoș, Gábor, *Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania (1660-1710)*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2005, 9, nr. 2, p. 27-30.
  183. Stanciu, Laura, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni (prima jumătate a sec. al 18-lea)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008.
  184. Stăniloae, Dumitru, *Lupta și drama lui Inocențiu Micu Clain*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 88, 1968, nr. 9-10, p. 1137-1185.
  185. Stăniloae, Dumitru, *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1973.
  186. Suttner, Ernst Christoph, *Schismele: ceea ce separă și ceea ce nu separă de Biserică*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.
  187. Suttner, Ernest Christoph, *Unirea bisericească din Transilvania 1697-1761. Străduința pentru comuniune sacramentală între Bisericile Surori degenerază în convertirea creștinilor ortodocși la catolicism*, în *Teologia*, an I, nr. 2, aprilie-iunie 1997.
  188. Șchiau, Octavian, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978.
  189. Șincai, Gheorghe, *Hornica românilor*, în *Opere*, București, III, Editura pentru Literatură, 1969.
  190. Șotropa, Virgil, *Două tablouri istorico-statistice din anii 1714 și 1733 privitoare la preoții români din Valea Someșului*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, II/1923, București, 1924.
  191. Șotropa, Virgil, *Români la gimnasiul latino-catolic din Bistrița 1729-1779*, în *Transilvania*, Sibiu, an XXXII, nr. 1, 1901.
  192. Ștefănescu, Barbu, *Lume rurală și ritual în Transilvania secolelor XVII-XVIII*, în *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2003.
  193. Ștefănescu, Barbu, *Preoți și constrângeri comunitare în Transilvania (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „*Arhid. Prof. Univ. Dr. Constantin Voicu Dr. H. C. Universitatea Oradea - o viață în slujba bisericii și a școlii românești*”, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
  194. Ștefănescu, Barbu, *Violență și sociabilitate rurală (Transilvania, sec. XVII-XIX)*, în *Caiete de antropologie istorică*, anul I, nr. 2, Cluj-Napoca, 2002.
  195. Tampa, Magdalena, *Contribuții la istoria preiluminismului românesc în Transilvania: despre biblioteca lui Ioan Giurgiu Patachi*, în *Biblioteca și Cercetarea*, X, 1986.
  196. Teodor, Corina, *O carte ortodoxă din anii Unirii Ecclesiastice; Chiriadromionul (Alba Iulia, 1699)*, în vol. 300 de ani de la Unirea

- Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*; Cluj-Napoca, 2000, p. 117-124.
197. Teodor, Pompiliu, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984.
  198. Teodor, Pompiliu, *Politica confesională a Habsburgilor în Transilvania (1692-1759)*, în *Caietele David Prodan*, I, nr. 2, 1994, p. 15-39.
  199. Teodor, Pompiliu, *Reformă catolică și Aufklärung în epoca Luminilor la românii din Transilvania. Liniile generale ale problemei*, în vol. *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba-Iulia, 1999.
  200. Teodor, Pompiliu, *Sub semnul luminilor. Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000.
  201. Tóth I. Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean. 1697-1792*, Traducere din limba maghiara de Maria Someșan, București, Editura Pythagora, 2001.
  202. Turcuș, Șerban, *Considerații privind începuturile Episcopiei Române Unite de Oradea*, în *Studii de Istorie a Transilvaniei*, ed. Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Cluj-Napoca, Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, 1994.
  203. Turcuș, Șerban, *Instituțiile Țărilor Române. Transilvania. Biserica*, în *Istoria Românilor*, vol. VI, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 411-423.
  204. Turcuș, Șerban, *Modele de unitate ecclesială și unirea cu Roma a românilor ardeleni*, în *Actele Simpozionului „300 de ani de la unirea cu Roma”*, București, 1997, p. 6-13; *Studia hist.*, 1997, nr. 1-2, p. 9-15.
  205. Turcuș, Șerban, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, București, Editura Carom, 2004.
  206. Turcuș, Șerban, *Sfântul Scaun în relațiile internaționale*, București, Editura Romania Press, 2008.
  207. Turcuș, Șerban, *Sfântul Scaun și ierarhia ecleziastică a românilor în secolul al XIII-lea. Perspective ecclesiologice și misionare*, în *Studii de istorie medievală și premodernă*, Cluj-Napoca, 2003, p. 255-274.
  208. Turcuș, Șerban, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Editura Enciclopedică, București, 2001.
  209. Turcuș, Șerban, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2001.
  210. Turcuș, Șerban, *Varia Catholica. Studii de istorie și ecleziologie*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998.
  211. Wolf, Marionela, *Ordinul iezuit și Unirea bisericească a românilor din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria historia*, Alba Iulia, 2002, 6, nr. 2, p. 47-54.
  212. Zach, Krista, *Toleranță religioasă și constituirea stereotipurilor într-o regiune multiculturală. Biserici populare*, în vol. *Transilvania și sașii ardeleni*, Editura Hora, Sibiu, 2001.
  213. *** *Etnie și confesiune în Transilvania: sec. XIII-XIX*, Oradea, 1994.
  214. *** *Istoria Românilor, vol. V, O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord. Virgil Cândeș și Constantin Rezachevici, Editura Enciclopedică, București, 2003.
  215. *** *Istoria Românilor, vol. VI, Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711-1821)*, coord. Paul Cernovodeanu și Nicolae Edroiu, Editura Enciclopedică, București, 2002.

216. *** *Istoria Transilvaniei, vol. 2: De la 1541 până la 1711*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Editura Institutului Cultural Român, Centrul de studii Transilvane, Cluj-Napoca 2005.
217. *** *Istoria Transilvaniei, vol. 3: De la 1711 până la 1918*, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Academia Română, Centrul de studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005.
218. *** *În pragul Europei: instituțiile transilvane în epoca prereformistă*, Câmpeanu Remus, Varga Attila, Dörner Anton, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008.
219. *** *În Spiritul Europei moderne, Administrația și confesiunile din Transilvania în perioada reformismului terezian și iosefin, (1740-1790)*, coord. Remus Câmpeanu, Anca Câmpian; autori: Varga Attila, Greta-Monica Miron, Mirela Popa-Andrei, Dörner Anton, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009.
220. *** *Mărturie și martiriu în Transilvania secolului al XVIII-lea. In memoriam: eroul Tănase (Atanasie) Todoran din Bichigiu*. Volum îngrijit de Dorel Man, Flore Pop, Cluj-Napoca, Ed. Renașterea, 2004.
221. *** *Pe urmele trecutului: Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan Aurel Pop, Cluj-Napoca; Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009.
222. *** *Toleranță și conviețuire în Transilvania secolelor XVII-XIX*, Editura Limes și Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.